

Уладзіслаў Рэут

Мінск

Гістарыяграфія інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі Беларусі (1844–1857 гг.): Змены навуковай парадыгмы

Інвентарная рэформа праводзілася на землях Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны. На тэрыторыі 9 заходніх губерняў Расійскай імперыі, якія ў раней уваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Згодна дадзеным IX рэвізіі (1851 г.), тут жылі больш за 2,7 млн рэвізскіх душ прыгонных сялян, або 25,2% ад агульнай колькасці ўсіх прыгонных Расійскай імперыі¹. Складанне інвентароў памешчыцкіх маёнткаў на гэтых абшарах мела сталую традыцыю, якая вынікала з часоў распаўсюджвання фальварковай гаспадаркі. Інвентары маёнткаў з'яўляліся прыватнымі гаспадарча-распарадчымі дакументамі і выкарыстоўваліся ў грамадзянскіх справах (продаж, падзел, перадача ў спадчыну і г. д.)². Яны характарызаваліся надзвычайнай разнастайнасцю формы і зместу. Дакладнасць і інфарматыўнасць інвентароў залежала ад дбайнасці гаспадароў маёнтка, а таксама ад іх дасведчанасці ў справах сельскай гаспадаркі.

Інвентарная рэформа, ініцыяваная расійскімі ўладамі ў 1840-я гг., прадугледжвала уніфікацыю гаспадарчых апісанняў маёнткаў і наданне ім статусу афіцыйных юрыдычных актаў, на падставе якіх строга рэгламентаваліся абавязкі прыгонных да іх уладальнікаў³. Памешчыкам было неабходна прывесці інвентары ў адпаведнасць з агульным узорам, набліжаным да формы дакументаў, якія існавалі ў дзяржаўных маёнтках, здадзеных у арэнду. Інвентары разглядаліся і выпраўляліся ў адмысловых губернскіх камітэтах, зацвярджаліся генерал-губернатарамі і абвешчваліся сялянам ў прысутнасці чыноўнікаў з павятовай адміністрацыі.

Падчас праверкі і выпраўлення інвентароў павіннасці прыгонных суадносіліся з прыбыткам ад сялянскага надзела. Методыка разлікаў

¹ П. К е п е н, *Девятая ревизия: исследование о числе жителей в России в 1851 г.*, С.-Петербург 1857, с. 26–27, 34, 41, 69, 73, 84–85, 106, 200.

² Н. У л а щ и к, *Инвентари помещичьих имений западной Белоруссии и Литвы 40-х годов XIX в. как исторический источник*, "Проблемы источниковедения" 1962, т. 10, с. 85–86.

³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне), ф. 1, воп. 21, спр. 386, арк. 4–5.

мела істотныя недахопы, але іх вынікам стала своеасаблівая “манетызацыя” павіннасцей. Агульны аб’ём адпрацаваных і натуральных павіннасцей прыгонных, а таксама сабекошт працоўнага дня селяніна былі пералічаны на грошы. Такім чынам, прыгонная залежнасць упершыню атрымала грашовае вымярэнне. Адначасова расійскія ўлады спрабавалі выканаць ролю пасрэдніка паміж памешчыкамі і прыгоннымі сялянамі.

Праз некалькі гадоў пасля пачатку рэформы ўрадавыя ўстановы абвясцілі аб намеры перайсці ад выпраўлення і зацвярджэння асобных інвентароў да распрацоўкі і ўвядзення агульных інвентарных правіл, цэнтральнае месца ў якіх займала фармалізацыя адносін паміж памешчыкамі і сялянамі. Феадальная рэнта падзялялася на галоўныя (за карыстанне зямлёй) і дадатковыя (найчасцей, за карыстанне сервітутамі) павіннасці. Патрабавалася арганізацыя ўліку адпрацаваных павіннасцей (працоўныя кніжкі). Забаранялася разлічвацца з сялянамі за звышнарматыўную працу “гарэлкай і пачастункам”. Быў скасаваны шэраг другарадных архаічных павіннасцей (дзякла, дурніцы і інш.), якія гістарычна вынікалі з асабістай залежнасці сялян. Дзякуючы гэтым захадам, прыгоннае права ў грамадскай свядомасці пачынала інтэрпрэтавацца як пазаасабовая эканамічная залежнасць сялян ад памешчыкаў.

Да гэтага часу ў гістарыяграфіі існуюць амаль супрацьлеглыя погляды на прычыны, характар і наступствы інвентарнай рэформы. Ацэнкі даследчыкаў сягаюць ад вызначэння рэформы як спробы кансервацыі спаракнелага феадальнага ладу¹ да тлумачэння дзеянняў урада Мікалая I намерам ажыццявіць паступовае распрыгоньванне сялянства². У апошнім выпадку, інвентарная рэформа займае прамежкавае становішча паміж няўдалым указам 1842 г. пра абавязаных сялян і рэформай 1861 г. Такім чынам, галоўная мэтай дадзенай працы з’яўляецца аналіз дынамікі поглядаў навукоўцаў на месца інвентарнай рэформы сярод іншых аграрных пераўтварэнняў, ініцыяваных урадам Расійскай імперыі ў 1840-я – пачатку 1860-х гг.

Першыя артыкулы, аўтары якіх спрабавалі даць адзнаку вынікам інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі, з’явіліся на зломе 1850–1860-х гг. у перыядычным друку Расійскай імперыі. У перыяд падрыхтоўкі рэформы па вызваленню прыгонных сялян у “Часопісе землеўласнікаў” выйшаў артыкул памешчыка Свянцянскага павета Віленскай губерні Карла Гелінга. Мэтай артыкула было азнямленне расійскага дваранства з гаспадарчымі асаблівасцямі губерняў, тэрыторыі якіх уваходзілі ў склад былога Вялікага Княства Літоўскага. К. Гелінг паве-

¹ В. Семевский, *Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. в 2 томах*, т. 2, С.-Петербург 1888, с. 503.

² И. Ружицкая, *Инвентаризация крестьянских повинностей при Николае I (1825–1855): планы и реальность*, “Труды исторического факультета МГУ” 2005, вып. 31, с.170–172.

дамляў, што інвентарныя камітэты, невядомыя ў вялікарасійскіх губернях, падчас распрацоўкі правілаў аб увядзенні інвентароў разлічылі ўсе павіннасці па колькасці і якасці зямельных надзелаў, якімі карыстаецца асобная сялянская гаспадарка. З гэтай нагоды, на думку аўтара, правядзенне сялянскай рэформы ў літоўскіх губернях будзе надзвычай спрошчана¹.

Пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. на хвалі шавіністычнага ўздыху ў расійскіх перыядычных выданнях пабачылі свет артыкулы іншага зместу. Адной з найбольш характэрных з’яўляецца палемічная праца Ф. Яленева, якая была надрукаваная ў “Айчынных запісках” пад псеўданімам Скалдзін. Аўтар сцвярджаў, што інвентары паўночна-заходніх губерняў, узятыя рэформай 1861 г. за аснову для вызначэння павіннасцей, былі “найчысцейшай містыфікацыяй”, “пустой фармальнасцю” і практычна нідзе не выконваліся, “пакуль не ўваскрэсіла іх Палажэнне 19-га лютага”². Ф. Яленеў лічыў, што ад пачатку ўвядзення інвентароў, “польскія памешчыкі і іх памагатыя” здзяйснялі памяншэнне інвентарных надзелаў і нават поўнае абеззямельванне сялян³.

Пасля артыкула змяшчалася рэдакцыйная заўвага пра нязгоду з аўтарам, які вінаваціць “пранырлівых” палякаў ва ўсіх няшчасцях дзяржавы. Тым не менш, шэраг падобных матэрыялаў у перыядычным друку паклаў пачатак негатыўнаму стаўленню да інвентарнай рэформы ў свядомасці значнай часткі расійскага адукаванага грамадства.

З іншага боку, сучаснік падзей прафесар Кіеўскага ўніверсітэта В. Шульгін адзначаў злоўжыванні памешчыкаў падчас складання інвентароў, аднак лічыў, што з дапамогаю інвентарнай рэформы ўрад палепшыў умовы жыцця прыгонных⁴. Вядомы дарэвалюцыйны спецыяліст па аграрнаму пытання Ю. Самарын, які некаторы час служыў у канцэлярыі кіеўскага генерал-губернатара Дз. Бібікава, знаходзіў, што інвентары былі “складзены няблага і маральны іх уплыў вялізарны і ў вышэйшай ступені дабрадзейны”⁵.

На думку вядомага гісторыка В. Сямеўскага, інвентарная рэформа была “самай энергічнай мерай на карысць прыгонных з усяго, што было зроблена для іх у эпоху імператара Мікалая I”⁶. У той жа час, агульная ацэнка інвентарнай рэформы, дадзеная гэтым даследчыкам, заставалася хутчэй негатыўнай. Для В. Сямеўскага, які прытрымліваўся народніцкіх поглядаў, было характэрна надзвычай крытычнае стаў-

¹ К. Г е л и н г, *Инвентари и инвентарные комитеты в Западных губерниях*, “Журнал землевладельцев” 1858, №8. с. 52–53.

² С к а л д и н [Ф. Еленев], *В захолустье и в столице*, “Отечественные записки” 1868, №12. с. 610.

³ *Ibidem*, с. 618

⁴ В. Ш у л ь г и н, *Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838–1853 гг.)*, “Древняя и новая Россия” 1879, №5, с. 32.

⁵ Ю. С а м а р и н, *Сочинения в 12 томах*, т. 2, Москва 1878, с. 1.

⁶ В. С е м е в с к и й, *op. cit.*, с. 504.

ленне да ўнутранай палітыкі Мікалая І. Яна, на яго думку, уяўляла шэраг непаслядоўных вымушаных крокаў. Адзначым, што высновы В. Сямёўскага атрымалі шырокае распаўсюджанне ў народніцкіх колах, а ў савецкі час шырока запазычваліся даследчыкамі сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў у памешчыцкай вёсцы XIX ст.

Праблему ўвядзення інвентароў памешчыцкіх маёнткаў закраналі аўтары некалькіх артыкулаў шматтомнага зборніка *Вялікая рэформа*, выдадзенага ў 1911 г. да 50-годдзя адмены прыгоннага права. Да гэтай калектыўнай працы неабходна ставіцца насцярожана. Акрамя станючых бакоў можна адзначыць празмерную палітызаванасць асобных укладальнікаў, якія свядома прыніжалі здольнасць царскага ўрада да заканатворчай дзейнасці і на кожным кроку кляймілі “паліцэйскую дзяржаву” і “найманых ідэолагаў феадальнай рэакцыі”¹.

Непасрэдна інвентарнай рэформе быў прысвечаны артыкул М. Васіленкі, які галоўнай мэтай увядзення інвентароў лічыў прадухіленне ўдзелу праваслаўных сялян заходніх губерняў у польскіх нацыянальна-вызваленчых паўстаннях. На яго думку, увядзенне інвентароў павінна было звязаць надзеі сялянства на скасаванне прыгоннай залежнасці з дзейнасцю царскага ўраду². У цэлым для артыкула М. Васіленкі характэрна наяўнасць вялікай колькасці запазычанняў з прац В. Сямёўскага. Гэта датычыць як факталагічнага зместу, так і агульных ацэнак інвентарнай рэформы.

З астатніх артыкулаў вылучаецца праца выдатнага спецыяліста па зямельнаму праву А. Вормса *Палажэнні 19 лютага*, дзе аўтар параўноўваў умовы вызвалення прыгонных у розных краінах Еўропы. А. Вормс адзначыў, што інвентары памешчыцкіх маёнткаў у заходніх губернях Расійскай імперыі адпавядалі аўстрыйскім *урбарыям* і ост-зейскім *вакенбухам*. Па меркаванні даследчыка, у большасці еўрапейскіх дзяржаў вызваленню прыгонных сялян папярэднічалі падрыхтоўчыя меры, якія былі накіраваны на заканадаўчае зацвярджэнне падобных рэестраў, дзе фіксаваліся памеры павіннасцяў і ўводзілася забарона на скарачэнне сялянскай зямлі. А. Вормс тлумачыў указ 2 красавіка 1842 г. аб абавязаных сялянах як наданне памешчыкам унутраных расійскіх губерняў права ўводзіць інвентары ў сваіх маёнтках³.

Высновы юрыста А. Вормса засталіся амаль не прыкмечанымі прафесійнымі гісторыкамі. Пасля бальшавіцкай рэвалюцыі А. Вормс амаль не звяртаўся да праблематыкі, звязанай з адменай прыгоннага права. Большасць яго навуковых прац была прысвечаная распрацоўцы

¹ *Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*, Москва 1911, т.1. с. 5, 13.

² Н. В а с и л е н к о, *Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае [у:] Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*, Москва 1911, т. 4. с. 96.

³ А. В о р м с, *Положения 19 февраля [у:] Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*, Москва 1911, т. 6. с. 4.

і абгрунтаванню новай эканамічнай палітыкі, а таксама грашовай рэформе ў СССР. Напрыканцы 1920-х гг. А. Вормс выступаў адвакатам на шэрагу гучных палітычных працэсаў. Нарэшце яго звольнілі з Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта і ў хуткім часе рэпрэсавалі за выкарыстанне ў навуковых працах быццам бы “сакрэтных” эканамічных дадзеных. Навуковая спадчына даследчыка стала, у пэўным сэнсе, недатыкальнай.

У 1930-я г. у савецкай гістарыяграфіі атрымала распаўсюджанне парадыхма аб рэвалюцыйнай сітуацыі, якая склалася напярэдадні адмены прыгоннага ладу. Патрэбна адзначыць, што савецкія гісторыкі з некаторым спазненнем пачалі ставіцца да сялянскіх хваляванняў у дэ-рэформеннай вёсцы як да прадвесніка рэвалюцыйных падзей пачатку XX ст. У першыя гады пасля бальшавіцкай рэвалюцыі большую ўвагу даследчыкаў прыцягвала дзейнасць разнастайных народніцкіх арганізацый у канцы 1870-х – пачатку 1880-х гг. Змены акцэнтаў у даследаваннях былі выкліканы ўнутранай палітычнай кан’юнктурай і асабістай пазіцыяй І. Сталіна, які лічыў шкодным і небяспечным выхаванне маладога пакалення на прыкладах тэарыстаў-народавольцаў¹.

У 1937 г. Я. Марахавец у сваіх навукова-папулярных нарысах выказаў думку аб тым, што становішча, у якім апынулася Расійская імперыя ў 1859–1861 гг. адпавядала вызначэнню рэвалюцыйнай сітуацыі, дадзенаму У. Леніным². Пазней, тэзісы аб першай рэвалюцыйнай сітуацыі і рэформе 1861 г., якая стала “пабочным прадуктам класавай барацьбы” (са спасылкай на У. Леніна), з’явіліся ў шматлікіх артыкулах акадэміка М. Нечкінай, а таксама разнастайных падручніках і навучальных дапаможніках пад яе рэдакцыяй³. Своеасаблівым апафеозам савецкай ідэалогіі стала вызначэнне М. Нечкінай Студзеньскага паўстання 1863 г., як “другой хвалі рэвалюцыйнай сітуацыі ў Польшчы, Літве і Беларусі”, змешчанае ў адпаведным артыкуле 3-га выдання *Вялікай савецкай энцыклапедыі*⁴.

Заўважым, што У. Ленін мімаходзь прывёў гістарычныя прыклады складання рэвалюцыйных сітуацый у розных краінах: Германіі – 60-я гг. XIX ст., Расіі – 1859–1861 гг. і 1879–1880 гг.⁵. У той жа час, ён вельмі супярэчліва выказваўся наконт рэвалюцыйнай актыўнасці сялян у гады, якія папярэднічалі рэформе 1861 г., адзначаючы, што “сяляне былі няздольны падчас рэформы ні да чаго, акрамя патрушча-

¹ Н. Т р о и ц к и й, *Революционные ситуации в России как историографический феномен (к постановке вопроса)* [у:] *Освободительное движение в России: межвузовский сборник научных трудов*, вып. 20, Саратов 2003, с. 239–240.

² Е. М о р о х о в е ц, *Крестьянская реформа 1861 г.*, Москва 1937, с. 151.

³ Л. З а х а р о в а, *Самодержавие и отмена крепостного права в России (1856–1861 гг.)*, Москва 1984, с. 8.

⁴ М. Н е ч к и н а, *Революционная ситуация 1859–61 (в России)* [в:] *Большая советская энциклопедия*, издание 3-е, т. 21, Москва 1975, с. 541–542.

⁵ В. Л е н и н, *Крах II Интернационала* [в:] В. Ленин, *Полное собрание сочинений в 55 томах*, т. 26, 5-е изд., Москва 1967, с. 211–212.

ных, адзінкавых паўстанняў, хутчэй нават бунтаў, не асветленых ніякай палітычнай свядомасцю”¹. Цікава адзначыць, што К. Маркс, які ў шэрагу артыкулаў звяртаўся да падрыхтоўкі адмены прыгоннага права ў Расійскай імперыі, галоўнай пагрозай для самаўладдзя лічыў не прыгонных, а дваранскую апазіцыю, якая ў абмен на згоду вызваліць сялян запатрабуе палітычнай свабоды ў выглядзе ўвядзення канстытуцыйных абмежаванняў манархіі².

Прадстаўленні аб паступовым выпяванні рэвалюцыйнай сітуацыі і ўздыме класавай барацьбы сялян на працягу 1840–1850-х гг. жорстка дэтэрмінавалі высновы савецкіх даследчыкаў унутранай палітыкі Мікалая І. Абсалютная большасць навуковых прац па дадзенай праблеме была экспліцытна скіравана на пошук прыкладаў, якія б маглі засведчыць аб крызісе прыгоннай сістэмы гаспадарання напярэдадні сялянскай рэформы. Мерапрыемствы царскага ўрада па рэфармаванню інстытута прыгоннага права тлумачыліся страхам перад усеагульным сялянскім паўстаннем. У сваю чаргу, вынікі большасці заканадаўчых ініцыятыў характарызаваліся як правальныя па той прычыне, што яны не здолелі пакласці канец сялянскім выступленням.

Менавіта падобную ацэнку атрымала інвентарная рэформа ў працах савецкіх навукоўцаў 1930–1960-х гг. Я. Глухоўскага³, А. Караткевіча⁴, А. Кошыка⁵, А. Крыжаноўскага⁶ і М. Лысенкі⁷. Бадай асноўным дасягненнем дадзеных даследаванняў з’яўляецца падлік колькасці населеных пунктаў, ахопленых хваляваннямі прыгонных падчас правядзення інвентарнай рэформы. У той жа час, у працах адсутнічалі звесткі аб колькасці і складзе ўдзельнікаў антыфеадальнага руху. Аўтары заўсёды абмяжоўваліся пералікам спосабаў супраціўлення сялян феадальнаму прыгнёту (скаргі, уцёкі, непадпарадкаванне памешчыцкай уладзе, забойства памешчыкаў і інш.) і асобнымі прыкладамі, але не праводзілі агульную сістэматызацыю сялянскія хваляванняў па характары барацьбы.

¹ В. Л е н и н, *“Крестьянская реформа” и пролетарская революция в России* [в:] В. Л е н и н, *О крестьянской реформе 1861 г.*, Москва 1939, с. 33.

² К. М а р к с, *Вопрос об отмене крепостного права в России* [в:] К. М а р к с, Ф. Э н г е л ь с, *Сочинения в 50 томах*, изд. 2-е, т. 12, Москва 1958, с. 608.

³ Я. Г л у х о в с к и й, *Инвентарная реформа Николая I в Подольской губернии*, дис. ... канд. ист. наук, Киев 1939, с. 9–10.

⁴ А. К о р о т к е в и ч, *Отмена крепостного права в Витебской губернии*, автореф. дис. ...канд. ист. наук, Москва 1954, с. 3.

⁵ А. К о ш и к, *Инвентарная реформа 1847–1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине: историческая литература*, “Наукові записки Київського державного університету” 1949, т. VIII, вип. 1, с. 121.

⁶ О. К р и ж а н о в с к и й, *Инвентарная реформа 1847–1848 гг. в Волынской губернии*, автореф. дис. ... канд. ист. наук, Киев 1970, с. 22.

⁷ М. Л ы с е н к о, *Крестьянское движение в восточной Белоруссии в 1825–1860 гг. (по материалам Могилевской губернии)*, “Ученые записки Полоцкого педагогического института”, 1958, вып. 2, с. 19.

Амаль усе сялянскія выступленні, якія адбываліся ў Літве, Беларусі і на Правабярэжнай Украіне, аўтаматычна залічваліся да адмоўнай рэакцыі прыгонных на інвентарную рэформу. Адсутнічалі спасылкі на звычайныя крымінальныя ўчынкі і ролю разнастайных чутак, што атрымалі ў гэты час пашырэнне сярод памешчыцкіх сялян. Чуткі маглі выклікацца разнастайнымі прычынамі: пераводам дзяржаўных сялян з гаспадарчага становішча на аброк, указам 26 мая 1846 г. для Царства Польскага (абвясціў аб недатыкальнасці сялянскіх надзелаў, што перавышалі 3 моргі), ці несапраўдным тлумачэннем ўказа 8 лістапада 1847 г. (прыгонныя атрымалі права выкупацца ўсёй грамадой на волю ў выпадку продажу маёнтка за нявыплату даўгоў)¹.

Надзвычай супярэчлівы артыкул М. Лысенкі, прысвечаны сялянскаму руху ў 1825–1860 гг. у Магілёўскай губерні, утрымліваў тэзіс аб тым, што “інвентарная рэформа не толькі не паслабіла сялянскі рух, а наадварот выклікала шэраг сялянскіх выступленняў”². Згодна з М. Лысенкам, сялянскі рух быў выкліканы тым, што “інвентары не палепшылі становішча сялян, павіннасці засталіся ранейшымі”³. Найбольш характэрным выступленнем, выкліканым ўвядзеннем інвентароў, навуковец называў хваляванне прыгонных гомельскага маёнтка князя І. Паскевіча ў красавіку 1855 г.

Заўважым аднак, што на канфлікт паміж адміністрацыяй Гомельскага маёнтка і прыгоннымі сялянамі звяртаў сваю ўвагу яшчэ К. Кернажыцкі. Па дадзеных гэтага даследчыка, канфлікт меў глыбокія карані і цягнуўся з 1834 г., калі пры пераходзе маёнтка да І. Паскевіча выявілася, што ў параўнанні з інвентаром 1816 г. плошча сялянскіх надзелаў павялічылася на 28 тыс. дзес. за кошт зараснікаў і лясных пашаў. Пры гэтым агульная плошча зямлі складала ў маёнтку 213 тыс. дзесяцін⁴.

Прыгонныя распрацавалі няўдобыцы без дазволу былога ўладальніка і працягвалі штогод пашыраць свае надзелы. У другой палове 1830-х – пачатку 1850-х гг. новая адміністрацыя маёнтка паступова абкладвала гэтыя землі павіннасцямі, а на асобных участках стварала новыя фальваркі. Хваляванні ў 1855 г. ўспыхнулі пасля таго, як прыгонныя даведаліся, што згодна зацверджанаму інвентару за распрацаваныя няўдобыцы неабходна выконваць павіннасці як за “карэнныя” часткі зямельных надзелаў.

М. Лысенка адзначае, што “за выключэннем адзначанага выпадку <...> іншых дадзеных аб масавых выступленнях сялян у гэты перыяд мы

¹ И. Игнатович, *Помещичьи крестьяне накануне освобождения*, изд. 2-е, доп., Москва 1910, с. 277.

² М. Лысенко, *op. cit.*, с. 19.

³ *Ibidem*, с. 21–22.

⁴ К. Кернажыцкі, *Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы XVIII і першай палове XIX ст.*, Мінск 1935, с. 76–77.

не маем”¹. Парушаючы агульную логіку свайго даследавання, ён прыйшоў да высновы, што ў Магілёўскай губерні падчас Крымскай вайны і напярэдадні рэвалюцыйнай сітуацыі сялянскі рух быў значна слабейшы, чым ў 40-я гг. XIX ст.².

Сумесны артыкул А. Караткевіча і М. Лысенкі *Інвентарнае пытанне ва Усходняй Беларусі ў перыяд крызісу прыгонніцтва* ўпершыню ў савецкай гістарыяграфіі ўзняў праблему рэгіянальных гаспадарчых асаблівасцяў, якія ўскладнялі правядзенне інвентарнай рэформы. Даследчыкі адзначылі розніцу ў прынцыпах абкладання феадальнай рэнтай ў Заходняй Беларусі, дзе максімальны памер павіннасцяў залежаў ад узроўню прыбытку прыгонных сялян (фактычна ад якасці і колькасці надзельнай зямлі), і падушнай сістэмай спагнання павіннасцей ва Усходняй Беларусі³.

А. Караткевіч і М. Лысенка прыйшлі да высновы, што незавершанасць інвентарнай рэформы ва Усходняй Беларусі тлумачыцца процідзеяннем мясцовых памешчыкаў і нежаданнем урада абвастраць з імі адносіны ў той час, калі параза ў Крымскай вайне стала рэальнасцю. На думку даследчыкаў, у сярэдзіне 1850-х гг. урад прызнаў маштабнае рэгуляванне адносін паміж прыгоннымі і памешчыкамі нясвоечасовым і прызнаў за лепшае перагледзець зыходныя прынцыпы рэформы, адклаўшы яе правядзенне⁴.

Да сённяшняга часу артыкул А. Караткевіча і М. Лысенкі застаецца, па сутнасці, адзіным даследаваннем у беларускай гістарыяграфіі, цалкам прысвечаным правядзенню інвентарнай рэформы ва ўсходніх рэгіёнах Беларусі. Нягледзячы на невялікі аб’ём, на гэты артыкул спасылаецца пераважная частка сучасных даследчыкаў сялянскага пытання і аўтараў сінтэтычных працаў па гісторыі Беларусі.

У артыкуле А. Караткевіча і М. Лысенкі прысутнічае наступная заўвага аб інвентарных правілах 14 мая 1855 г. для Віцебскай і Магілёўскай губерняў: “Перагледжаныя правілы тычыліся толькі *цяглых* маёнткаў і не пашыраліся на маёнткі з *абшчыннай* сістэмай землекарыстання”⁵. Амаль даслоўна гэты сказ можна знайсці ў першым томе *Гісторыі сялянства Беларусі*⁶. Супрацьпастаўленне цяглавай і абшчыннай сістэмы землекарыстання выглядае недарэчна, бо ў сельскай грамадзе

¹ М. Лысенко, *op. cit.*, с. 20.

² *Ibidem*, с. 21–22.

³ А. Караткевіч, М. Лысенко, *Інвентарный вопрос в восточной Белоруссии в период кризиса крепостничества*, “Ученые записки Полоцкого педагогического институтата” 1958, вып. 1, с. 50–53.

⁴ *Ibidem*, с. 57–59.

⁵ *Ibidem*, с. 57.

⁶ *Гісторыя сялянства Беларусі: у 3 тамах*, рэдкал.: Я. Анішчанка, Г. Галенчанка, В. Голубеў [і інш.], т. 1, У. Сосна [і інш.], *Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г.*, Мінск 1997, с. 340–341.

(абшчыне) зямля магла падзяляцца на цяглы, якія складаліся з двух працаўнікоў (мужчыны і жанчыны аб'яднаных шлюбам), або размяркоўвалася па колькасці працоўных душ.

Насамрэч у гэксце інвентарных правіл 14 мая 1855 г. змяшчалася іншая фармулёўка: “Правіл гэтых не распаўсюджаць, да выдання адмысловых пастановаў, на тыя памешчыцкія маёнткі Рэжыцкага, Люцынскага, Дзінабургскага і іншых паведаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў, дзе, замест *цяглавай*, існуе *падворная* ці іншая сістэма гаспадарання”¹. Пад іншай сістэмай разумелася ўчастковая, якая складалася з “мыз” і “фермерных гаспадарак”. Яна была даволі пашыранай у інфлянцкіх паведах Віцебскай губерні, дзе памешчыкі падзялялі ўсіх сялян на “домаўладальнікаў” і “батракоў”². Гэтыя асаблівасці інфлянцкіх паведаў прадвызначылі тое, што прыгоннае права ў іх будзе скасаванае па мясцоваму палажэнню для Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губерняў, дзе пераважала падворная сістэма сялянскага землекарыстання.

Першы том акадэмічнай *Гісторыі Беларускай ССР* пад рэдакцыяй Уладзіміра Перцава, выдадзены пасля Другой сусветнай вайны ў 1954 г., па аб'ектыўных прычынах утрымліваў надзвычай скупыя і, пераважна недакладныя звесткі пра інвентарную рэформу памешчыцкай вёскі Беларусі. Прынамсі, у якасці прыкладаў ўзроўню феадальнай рэнты, усталяванае ў выніку рэформы, прыводзіліся павіннасці з інвентарных правіл для Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Ковенскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў ад 22 снежня 1852 г.³ На самой справе дадзеныя інвентарныя правілы былі скасаваны Мікалаем I напярэдадні надыходу тэрміна, прызначанага для іх ўвядзення⁴. Насамрэч у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і Ковенскай губернях да пераводу сялян на выкуп захоўваліся зусім іншыя памеры павіннасцей, зафіксаваныя ў абавязковых інвентарах 1844–1848 гг., а для Віцебскай і Магілёўскай губерняў 14 мая 1855 г. былі зацверджаны асобныя інвентарныя правілы.

У *Гісторыі Беларускай ССР* прысутнічала неабгрунтаванае сцвярджэнне, што “да 1857 г. перагледжаныя і зноў складзеныя інвентары былі ўведзены ў дзеянне толькі ў ^{1/10} частцы памешчыцкіх маёнткаў Беларусі”⁵. З увядзеннем у навуковы ўжытак новых архіўных матэрыя-

¹ *Правила 14 мая 1855 г.* [в:] *Инвентарные положения Западных губерний*, С.-Петербург 1859, [разд. пагін.] с. 60.

² А. С к р е б и ц к и й, *Крестьянское дело в царствование императора Александра II в 4 томах*, т. 2, *Материалы для истории освобождения крестьян: губернские комитеты, их депутаты и Редакционные комиссии в крестьянском деле*, Бонна-Рейне 1863, с. 19.

³ *История Белорусской ССР в 2 томах*, редкол.: В.Н. Перцев [и др.], т. 1, Минск 1954, с. 247.

⁴ В. Н е у п о к о в, *Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX в.*, Москва 1976, с. 193.

⁵ *История Белорусской ССР...*, с. 247.

лаў гэты тэзіс аспрэчаны Л. Мулявічусам¹, У. Неупакоевым², М. Улашчыкам³, М. Фрыдманам⁴, В. Чапко⁵. У выніку даследаванняў выявілася, што інвентары былі ўведзены ў абсалютнай большасці памешчыцкіх маёнткаў заходняй Беларусі (Віленская, Гродзенская, Мінская губерні) і ў частцы маёнткаў усходняй Беларусі (Віцебская і Магілёўская губерні)⁶. Тым не менш, памылковае сцвярджэнне аб увядзенні інвентароў ў 1/10 частцы ўсіх памешчыцкіх маёнткаў Беларусі яшчэ сустракаецца ў асобных вучэбных выданнях⁷.

Паводле гіпотэзы М. Улашчыка памылка аўтараў *Гісторыі Беларускай ССР* была выклікана неадэкватнай інтэрпрэтацыяй тэрмінаў “Беларусь” і “беларускія губерні”, пад якімі ў матэрыялах Рэдакцыйных камісій пазначаліся выключна Віцебская і Магілёўская губерні⁸. Пазней гіпотэза М. Улашчыка набыла папулярнасць і пачала дамінаваць у навуковай літаратуры. Адзначым, што ўсё ж такі гэта гіпотэза, насамрэч дакладных лічбаў аб колькасці ўведзеных інвентароў ва ўсходняй частцы Беларусі ў матэрыялах Рэдакцыйных камісій не сустракаецца. Найчасцей запісы паведамляюць, што інвентары ў Магілёўскай і Віцебскай губернях ўведзены яшчэ далёка не ва ўсіх маёнтках або інвентарнае становішча існуе тут “большай часткай на паперы”⁹.

Цікава, што выдатны савецкі даследчык сялянскага пытання П. Заянчкоўскі, які ў 1960-я гг. паспрабаваў пачаць працэс элімінацыі рэвалюцыйнай сітуацыі з галоўных прычынаў адмены прыгоннага права, увогуле адмаўляў існаванне абавязковых інвентароў у памешчыцкіх маёнтках Беларусі і Літвы. На яго думку, інвентары тут былі падрыхтаваны, але афіцыйна не прыведзены ў дзеянне, у адрозненне ад

¹ Л. Мулявічус, *К вопросу об изменении площади крестьянского землепользования в Литве при проведении реформы 1861 г.*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Вильнюс 1964, с. 587

² В. Неупокоев, *op cit.*, с. 177.

³ Н. Улащик, *Введение обязательных инвентарей в Белоруссии и Литве*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Таллин 1959, с. 272, 275–277.

⁴ М. Фридман, *Отмена крепостного права в Белоруссии*, Минск 1958, с. 18–21.

⁵ В.В. Чепко, *Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX в.*, Минск 1972, с. 59.

⁶ П. Козловский, В. Чепко, *Инвентари и хозяйственные документы магнатских владений Белоруссии XVI–XVIII вв. и инвентари помещичьих имений первой половины XIX в. как исторический источник*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Минск 1964, с. 38–39; В. Неупокоев, *op cit.*, с. 203.

⁷ *Гісторыя Беларусі: курс лекцый у 2 частках*, рэдкал.: П. Брыгадзіч [і інш.]. Ч. 2: *Гісторыя Беларусі. XIX–XX ст.*, Мінск 2002, с. 47; *Эканамічная гісторыя Беларусі*, пад агульнай рэд. В. Галушкі, 2-е выд. дап. і перапрац. Мінск 1996, с. 138.

⁸ Н. Улащик, *op cit.*, с. 275.

⁹ *Журнал общего присутствия комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости №86 (1 марта 1860 г.)* [в:] *Первое издание материалов Редакционных комиссий, для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости в 18 частях*, второй период, ч. 6, С.-Петербург 1860, с. 105.

Правабярэжнай Украіны. Падобныя высновы П. Заянчкоўскага былі засвоены шэрагам паслядоўнікаў і вучняў навукоўца.

Хутчэй за ўсё ў падмурак сцвярджэнняў аб адсутнасці прыведзеных у дзеянне інвентароў памешчыцкіх маёнткаў у Беларусі і Літве былі пакладзены недакладна асэнсаваныя звесткі аб адметнасцях правядзення інвентарнай рэформы ў Віленскім і Віцебскім генерал-губернатарствах, а таксама на Правабярэжнай Украіне. Справа ў тым, што агульныя для ўкраінскіх памешчыкаў *Правілы для кіравання маёнткамі па зацверджаных для іх інвентарах ў Кіеўскім генерал-губернатарстве* былі прыведзены ў дзеянне адначасова ў 1847 г. (2-я рэдакцыя 29 снежня 1848 г.). Галоўнай іх асаблівасцю было заканадаўчае замацаванне неадчужальнай мірскай зямлі¹. Мелася на ўвазе, што агульная плошча ўсіх сялянскіх надзелаў у маёнтку не можа скарачацца. У выпадку знікнення асобнага сялянскага цягла, яго надзел павінен быў заставацца ў распараджэнні сельскай грамады і не далучацца да зямель фальварка.

У адрозненне ад Правабярэжнай Украіны, у заходняй Беларусі і Літве з 1844 г. дзейнічалі *Правілы для складання інвентароў памешчыцкіх маёнткаў Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губерняў*, а інвентары зацвярджаліся і прыводзіліся ў дзеянне асобна па кожнаму маёнтку (большасць прыведзена ў дзеянне паміж 1845 і 1848 гг.). Планаваўся, што абавязковыя інвентары будуць мець часовы характар. Яны ўводзіліся тэрмінам на 6 гадоў – да распрацоўкі агульных інвентарных правілаў. Насамрэч інвентары працягвалі дзейнічаць нават пасля 1861 г., пакуль на змену ім не былі складзеныя ўстаўныя граматы. Прыгонныя сяляне, згодна абавязковым інвентаром, абкладаліся павіннасцямі, якія мелі пазямельны характар. З іншага боку, інвентары не ўтрымлівалі абавязкаў не скарачаць агульную плошчу сялянскіх надзелаў.

У 1855 г. былі выдадзены *Правілы для складання інвентароў ці вотчынных вопісаў для тых маёнткаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў, дзе існуе цяглавая сістэма* (Правілы 14 мая 1855 г.). Прамых дакументальных сведчанняў ужывання правіл 14 мая 1855 г. не знойдзена. У гэты час ва ўладальнікаў маёнткаў не было інвентароў на руках. Па загаду міністэрства ўнутраных спраў яны былі сабраныя губернскімі інвентарнымі камітэтамі для вывучэння статыстычнай інфармацыі. Частка інвентароў была накіраваная ў цэнтральныя органы ўлады. У архівах захаваліся толькі распіскі памешчыкаў з асобных паведаў Віцебскай губерні, якія абавязаліся абвясціць інвентарныя правілы сялянам і прывесці іх ў дзеянне вясной 1856 г.².

Падаецца, што няпэўнасці такога кшталту абумовілі пазіцыю П. Заянчкоўскага па пытанню дзеяння абавязковых інвентароў у Бела-

¹ В. Неупокоев, *op cit.*, с. 172.

² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Мінску (НГАБ у г. Мінску), ф. 1297, воп. 1, спр. 25909.

русі і Літве. Але існаванне архіўных спраў, прысвечаных разбору скаргаў сялян на ўяўнае або рэальнае парушэнне памешчыкамі інвентароў¹, а таксама выданне ў 1860-я гг. расійскімі ўладамі афіцыйных дакументаў, якія зыходзілі з наяўнасці абавязковых інвентароў (прынамсі, у Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губернях), сведчыць аб іншым. “Мясцовае палажэнне” 19 лютага 1861 г. для сялян Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай і частцы Віцебскай губерняў, цыркуляр М. Мураўева ад 17 жніўня 1863 г. *Аб прадстаўленні губернскім павятовым па сялянскім справам установам прымаць да разбору скаргі сялян на забіранне ў іх інвентарных зямель* утрымліваюць патрабаванні, звязаныя з узроўнем павіннасцей па інвентарам, плошчай сялянскіх інвентарных надзелаў і г. д.

У 1960-я гг. беларуская савецкая гістарыяграфія выпрацавала паслядоўны падыход да інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі. Прычынай увядзення абавязковых інвентароў прызнаваўся агульны крызіс феадальнага ладу ў спалучэнні з узрастаннем сялянскай барацьбы. У. Неўпакоеў і М. Улашчык дадавалі сюды жаданне расійскіх уладаў супрацьпаставіць мясцовае сялянства нядобрадзейнай паланізаванай шляхце². Але артыкуляцыя гэтага палажэння не была моцнай, бо ў адваротным выпадку прыйшлося б шукаць доказы таго, што абавязковыя інвентары нейкім чынам палепшылі становішча прыгонных.

У большасці прац адзначалася, што перагляд і выпраўленне інвентароў працягваліся да 1857 г., калі пачалася падрыхтоўка да адмены прыгоннага ладу. Савецкія навукоўцы сцвярджалі, што ў сувязі з гэтым неабходнасць увядзення абавязковых інвентароў зусім адпала і была “знята з парадку дня”³. Усялякая пераемнасць у дзеяннях урада адмаўлялася. Па меркаванню тагачасных даследчыкаў, вынікам інвентарнай рэформы стала абвастранне класавай барацьбы ў памешчыцкай вёсцы. Пазіцыя савецкіх гісторыкаў па пытанню ўвядзення інвентароў знайшла адлюстраванне ў першым томе пяцітомнай *Гісторыі Беларускай ССР*, выдадзеным у 1972 г. Пазбягаючы канкрэтных лічбаў, аўтары навуковай працы сцвярджалі, што “інвентарная рэформа засталася незавершанай і не аблегчыла становішча прыгонных сялян”⁴. Гэта ацэнка інвентарнай рэформы стала канчатковай для беларускай савецкай гістарыяграфіі і без істотных зменаў працягвае існаваць да сённяшняга часу.

Паралельна ў 1960–1970-я гг. пачала развівацца іншая праблема-тыка, таксама звязаная з інвентарнай рэформай. Акадэмік В. Яцунскі

¹ НГАБ у г. Гродне, ф. 1, воп. 5, спр. 1089; НГАБ у г. Гродне, ф. 1, воп. 5, спр. 1133; НГАБ у г. Мінску, ф. 1297, воп. 1, спр. 15714; Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 378 (общ. отд.), 1851 г., оп. 59, д. 2508.

² В. Неупокоев, *op cit.*, с. 142–143.

³ П. Козловский, В. Чепко, *op cit.*, с. 40.

⁴ *Гісторыя Беларускай ССР у 5 тамах*, рэдкал.: І. Ігнаценка (старш.) [і інш.], т. 1, *Першабытнаабшчынны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму*, рэдкал.: К. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 1972, с. 489.

выказаў меркаванне, што інвентары маёнткаў, якія адсутнічалі ў вялікарасійскіх губернях, дазваляць з большай дакладнасцю вырашыць пытанне пра абезземельванне беларускіх сялян у выніку рэформы 1861 г.¹ В. Яцунскі прапанаваў прыкласці калектыўныя намаганні і параўнаць дадзеныя абавязковых інвентароў, устаўных грамат і выкупных актаў па кожнаму асобнаму маёнтку.

Пастаўленая праблема была з энтузіязмам сустрэтая даследчыкамі, але праз некаторы час большасць з іх пераканалася ў яе надзвычайнай складанасці. П. Заянчкоўскі і М. Фрыдман сцвярджалі, што сялянскія надзелы пасля 1861 г. павялічыліся. В. Мілаванаў і М. Улашчык лічылі, што зямлі ў былых прыгонных стала менш. Адзначым, што кожны з гісторыкаў кіраваўся ўласнай метадыкай разлікаў і самастойна вызначаў храналагічныя рамкі працэсу абезземельвання. Навукоўцы шырока выкарыстоўвалі экстрапаляцыю дадзеных. Таму ўсе даследчыкі прыводзілі розныя лічбы прырэзак і адрэзак сялянскай надзельнай зямлі ў беларускіх і літоўскіх губернях, як ў абсалютным, так і працэнтным вызначэнні.

М. Улашчык распрацаваў даволі сумнеўную метадыку падліку зямлі, якая знаходзілася ў карыстанні прыгонных сялян. Даследчык параўнаў пасевы азімага збожжа (у чвэртках) на сялянскіх палетках у 1843–1860 гг. М. Улашчык зыходзіў з існавання ў Літве і заходняй Беларусі замкнёнай сістэмы трохпольнага севазвароту, калі прапорцыі пасеву асноўных агракультур застаюцца амаль нязменнымі. У сваіх падліках даследчык абавіраўся на справаздачы губернатараў Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў, дадзеныя інвентарных камітэтаў і адпаведныя *Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі*.

Вывучаючы архіўныя матэрыялы па Віленскай губерні, М. Улашчык прыйшоў да высновы, што “стабільнасць сялянскіх пасеваў за апошнія восем перадрэформенных гадоў пры адначасовым росце памешчыцкіх” тлумачыцца тым, што да памешчыкаў адыходзілі сялянская надзелы, закінутыя падчас голаду і неўраджаеў, “калі не ўсе, то пераважная большасць (умоўна 100 тыс. дзес.)”². Пасля ланцужку запазычванняў гэтая гіпотэза даследчыка цалкам змяніла сэнс і ператварылася ў сцвярджэнне (са спасылкай на М. Улашчыка), што ў Віленскай губерні “толькі за восем перадрэформенных гадоў каля 100 тыс. дзесяцін надзельнай зямлі было далучана да панскіх фальварковых угоддзяў”³. Насамрэч, па падліках М. Улашчыка, у Віленскай губерні

¹ В. Яцунскі й, *Несколько замечаний в связи со статьей Н.Н. Улащик, “История СССР” 1962, №2, с. 235.*

² Н. Улащик, *Обезземеливание крестьян Литвы и западной Белоруссии накануне отмены крепостного права* [в:] *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.*, ред. М. Нечкина [и др.], Москва 1960, с. 55.

³ *Гісторыя Беларусі ў 6 тамах*, рэд. М. Касцюк [і інш.], т. 4: *Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)*, Мінск 2007, с. 108; В. Панюціч,

пасевы азімых на памешчыцкіх землях у 1858–1860 гг. павялічыліся ў параўнанні з 1853–1857 гг., але не дасягнулі памераў 1848–1852 гг.¹.

У наступным методыку М. Улашчыка з розных пазіцый крытыкавалі В. Мілаванаў, М. Фрыдман, У. Хілюта і В. Яцунскі. Сапраўды, змяненне колькасці пасеву азімых можа сведчыць аб чым заўгодна: уцягненні аблогавых зямель у трохпольны севазварот, пераходзе ад трохполля да чатырохполля, пашырэнні пасеваў бульбы, або нават недахопе пасяўнога матэрыялу пасля некалькіх неўраджайных гадоў.

Літоўскі даследчык Л. Мулявічус увагуле адмаўляў магчымасць дакладна вызначыць змяненне колькасці надзельнай сялянскай зямлі ў выніку правядзення выкупной аперацыі па кожнаму маёнтку². Параўнанню дадзеных перашкаджалі сітуацыі, калі пасля падзелу маёнтка паміж спадчыннікамі на змену аднаму інвентару складаліся некалькі ўстаўных грамат і выкупных актаў. З іншага боку, М. Фрыдман адзначаў, што “адсутнасць выкупных актаў на некалькі паселішчаў буйнога маёнтка не дазваляе выкарыстаць інвентар, складзены на ўсе паселішчы маёнтка”³.

Беларускі навуковец У. Хілюта апрацаваў некалькі тысяч інвентароў, устаўных грамат і выкупных актаў па Гродзенскай губерні. Па падліках У. Хілюты, у выніку складання ўстаўных грамат сяляне павінны былі страціць 20,7% зямлі ад інвентарных надзелаў⁴. Патрэбна адзначыць, што дадзеныя У. Хілюты адлюстроўваюць тэарэтычнае скарачэнне зямельных надзелаў, якое магло адбыцца ў выніку зацвярджэння ўстаўных грамат у нязменным выглядзе. Асобныя беларускія даследчыкі некрытычна запазычвалі гэтую лічбу, што прыводзіла да спекуляцый вакол шырокага абезземельвання сялян Гродзенскай губерні ад часу ўвядзення інвентароў да адмены прыгоннага права⁵. Тым не менш, згодна з цыркулярамі М. Мураўева ад 17 жніўня і 18 кастрычніка 1863 г., адбывалася частковае вяртанне інвентарных зямель сялянам, абезземеленым у 1846–1861 гг. На думку У. Хілюты, з улікам гэтага павелічэння, землеўладанне былых прыгонных сялян Гродзенскай губерні па выкупных актах зменшылася на

Абезземельванне сялян Беларусі перад адменай прыгону (40–50 гады XIX ст.), “Весті Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі” 1995, сер. гум. навук, №4, с. 58.

¹ Н. У л а щ и к, *Обезземеливание крестьян Литвы...*, с. 52.

² Л. М у л я в и ч у с, *Вопросы зарождения капиталистических отношений в сельском хозяйстве Литвы* [в:] *Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы*, редкол. К. Ш а б у н я [и др.], Вильнюс 1975, с. 121–123.

³ М. Ф р и д м а н, *Реализация реформы 1861 г. в Минской губернии*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Минск, 1964, с. 452.

⁴ В. Х и л ю т а, *Землепользование и землевладение бывших помещичьих крестьян Гродненской губернии в середине XIX века (40-е – начало 70-х гг.)*, автореф. дис. ...канд. ист. наук, Минск 1982, с. 18.

⁵ В. П а н ю ц і ч, *op cit.*, с. 58.

8,8 % у параўнанні з інвентарнымі дадзенымі¹. Аднак неабходна заўважыць, што па дадзеных ІХ (1851 г.) рэвізіі колькасць прыгонных рэвізскіх душ у Гродзенскай губерні вызначалася лічбай у 197118 асоб. Да Х (1858 г.) рэвізіі колькасць рэвізскіх душ скарацілася да 175772 асоб. Па выкупных актах (1864 г.) у Гродзенскай губерні зямлю атрымалі 178372 рэвізскія душы. Такім чынам, за 10–12 год перад адменай прыгоннага права колькасць прыгоннага насельніцтва ў Гродзенскай губерні скарацілася на 10,5 %. Скарачэнне плошчы сялянскага землекарыстання паводле выкупных актаў у параўнанні з інвентарнымі дадзенымі амаль адпавядала памяншэнню колькасці прыгонных у 1850-х гг.

Змяншэнне прыгоннага насельніцтва было выклікана перш за ўсе надзвычайнымі рэкруцкімі наборамі і шматразовымі ўспышкамі халеры, якія пазбаўлялі сялянскія гаспадаркі працаўнікоў і, адпаведна, пашыралі колькасць зямлі, якая пуставала. Безумоўна, выпадкі абезземельвання цяглых сялянскіх гаспадарак мелі месца, але большасць адрэзак і прырэзак зямлі сялянам адбывалася “на паперы” ўстаўных грамат і выкупных актаў.

Літоўскі даследчык Л. Мулявічус, які займаўся дынамікай сялянскага землекарыстання ў Віленскай і Ковенскай губернях, прыйшоў да высновы, што “намінальнае павелічэнне колькасці сялянскай зямлі ў выкупных актах звязана з атрыманнем зямлі, якой яны карысталіся да 1861 г., але не паказанай ва ўстаўных граматах”².

Сустрэтыя складанасці на шляху параўнання дадзеных інвентароў, устаўных грамат і выкупных актаў спачатку запаволілі працу даследчыкаў, а потым і зусім спынілі яе. Апошнія спробы прааналізаваць дынаміку сялянскага землекарыстання прыпадаюць на канец 1970-х – пачатак 1980-х гг.

У сярэдзіне 1980-х гг. канцэпцыя пра выпяванне рэвалюцыйнай сітуацыі напярэдадні рэформы 1861 г. паступова знікла з даследаванняў. Навукоўцы разважалі пра адсутнасць у той час у грамадстве рэвалюцыйнага класа і звярталі ўвагу на склад Сакрэтных камітэтаў і Рэдакцыйных камісій, дзе моцную пазіцыю займалі прадстаўнікі асвечанай ліберальнай бюракратыі. Гісторыкі пачалі знаходзіць прыкметы пераемнасці ва ўнутранай палітыцы Мікалая І і Аляксандра ІІ.

Сучасная расійская гістарыяграфія карэнным чынам змяніла погляд на прычыны правядзення рэформы 1861 г. Паводле Л. Захаравай,

¹ В. Х и л ю т а, *Проблема изучения эволюции землепользования и землевладения помещичьих крестьян западной Беларуси в середине XIX века на основе массовых источников* [в:] *Состояние и развитие методологических исследований в исторической науке Республики Беларусь и Российской Федерации*, редкол. А. Н е ч у - х р и н [и др.], Гродно 2008, с. 84.

² Л. М у л я в и ч у с, *К вопросу об изменении площади крестьянского землепользования в Литве при проведении реформы 1861 г.*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Вильнюс 1964, с. 586.

“тлумачэнне адмены прыгоннага права ўзрастаннем сялянскіх хваляванняў, што дамінавала ў савецкай гістарыяграфіі, зараз ужо пераадолена <...> большасць заходніх даследчыкаў прыйшла да высновы, што прыгонная сістэма гаспадарання напярэдадні рэформы 1861 г. была цалкам жыццяздольнай”¹. Знакаміты выраз Аляксандра II аб тым, што “лепш адмяніць прыгоннае права зверху”, які даследчыкі савецкага перыяду тлумачылі рэальнай пагрозай сялянскіх паўстанняў, атрымаў новае тлумачэнне. С. Няфедаў, напрыклад, бачыць у ім сітуацыйную аргументацыю імператара, выкарыстаную каб запалохаць памешчыкаў і зрабіць іх больш схільнымі да сялянскай рэформы². На думку навукоўца, якраз ад памешчыкаў, што не жадалі губляць уладальніцкія правы, існавала большая пагроза для імператара, які мерыўся пачаць вызваленне сялянства. Значная частка расійскіх гісторыкаў лічыць мяжу паміж “перадрэформамі” Мікалая I, “Вялікімі рэформамі” Аляксандра II і “контррэформамі” Аляксандра III штучнай, разглядаючы іх у якасці адзінага працяглага рэфармацыйнага працэсу з пэўнымі карэкціроўкамі.

Адпаведна ў расійскай гістарыяграфіі змяніліся і падыходы да вызначэння месца інвентарнай рэформы сярод мерапрыемстваў унутранай палітыкі Мікалая I. Сцвярджаецца, што пры падрыхтоўцы ўказа 2 красавіка 1842 г. планавалася паўсюднае ўвядзенне інвентароў з вопісам сялянскіх павіннасцей па ўзору ўрбарыяльнай рэформы Марыі Тэрэзы да Іосіфа II, але імператар “быў вымушаны адступіць перад з’яднаным супрацівам вяльможаў і згадзіўся на выключна добраахвотнае ўвядзенне інвентароў”³. З уладальніцкімі правамі паланізава-ных памешчыкаў заходніх губерняў лічыліся менш, таму інвентары набылі тут абавязковы характар. Пры гэтым, памешчыкаў вяліка-расійскіх губерняў увесь час заспакойвалі, што інвентарныя правілы не будуць іх тычыцца.

Адным з навуковых палажэнняў доктарскай дысертацыі І. Ружыцкай, абароненай у 2011 г. і прысвечанай заканадаўчай дзейнасці Мікалая I, стала сцвярджэнне аб тым, што ўся палітыка гэтага імператара ў галіне вырашэння сялянскага пытання была скіраваная да адной мэты – “у той ці іншай форме вызваліць прыгоннае насельніцтва”, а “Камітэты па сялянскаму пытанню на чале кута ў справе змянення становішча сялян ставілі пытанне аб усталяванні інвентароў як пераходнага этапу да іх канчатковага вызвалення”⁴.

Сучасныя расійскія спецыялісты засяроджваюцца, у асноўным, на люстрацыі і ўвядзенні інвентароў у дзяржаўнай вёсцы, а таксама

¹ Л. Захарова, *Великие реформы 1860–1870-х гг.: поворотный пункт российской истории*, “Отечественная история” 2005, №4, с.152.

² С. Нефедов, *Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV– начало XX в.*, Екатеринбург 2005, с. 235.

³ *Ibidem*, с. 230.

⁴ И. Ружыцкая, *Законодательная деятельность в царствование императора Николая I*, автореф. дис. ... д-ра ист. наук, Москва 2011, с. 16.

аналізе наступстваў указа 2 красавіка 1842 г. аб абавязаных сялянах, а звесткі пра ўвядзенні абавязковых інвентароў памешчыцкіх маёнткаў у Беларусі, Літве і Правабярэжнай Украіне і агульныя ацэнкі паспяховасці інвентарнай рэформы запазычваюць у даследчыкаў савецкага перыяду.

Калі аналізаваць сучасны стан беларускай гістарыяграфіі па праблеме інвентарнай рэформы, то ён найлепш характарызуецца цытатай з шасцітомнай *Гісторыі Беларусі*, выдадзенай у 2000–2011 гг.: “У цэлым інвентарная рэформа, выкліканая крызісам прыгонніцкага ладу, засталася незавершанай і не аблегчыла становішча панскіх сялян. Вынікам яе было абстраэнне класавай барацьбы на панскай вёсцы”¹.

Такім чынам, якой-небудзь істотнай змены падыходаў у дачыненні да інвентарнай рэформы і ўвогуле аграрных пераўтварэнняў першай паловы XIX ст. у беларускай гістарыяграфіі не адбылося. Сучасная расійская мадэль “доўгіх рэформ праз усе XIX ст.” мае істотныя хібы (апалогія самаўладдзя і вышэйшай бюракратыі, свядомае перабольшванне суб’ектыўных фактараў), але дыскутаваць па гэтых пытаннях на належным узроўні беларускія даследчыкі не ў стане з прычыны зусім іншага метадалагічнага і катэгарыяльнага апарата.

Uladzislau Reut

Historiography of the Landlord Village in Belarus Inventory Reform (1844–1857): Changes in Scientific Paradigm

A b s t r a c t

The article concludes that the inventory reform assessment is dependent on the prevailing attitude to the abolition of the serfdom reform found in the scientific community. The reform of 1861 was interpreted as a desperate measure caused by the threat of peasant revolts, whereas the inventory reform was seen as the last attempt at preserving serfdom. After the reform of 1861 had been recognised as the outcome of consistent measures taken by the Russian government to abolish serfdom, the inventory reform “turned” into the preparatory stage of freeing peasants.

¹ *Гісторыя Беларусі ў 6 тамах*, рэд. М. Касцюк [і інш.], т. 4: *Беларусь у складзе Расійскай імперыі...*, с. 112.